

## BİZİM DE ÇALAR SAATLERİMİZ VARDI

Dursun Ali TÖKEL

*Yâr-ı müşfikdir çalar sâat beni âgâh eder  
Ömrümün her saati geçtikçe bir kez âh eder<sup>1</sup>  
Ziya Paşa*

**Ş**air tezkireleri deyince aklımıza genel olarak “şairlerin hayat ve eserleri hakkında bilgi veren biyografi kitaplarıdır” dışında ne geliyor? Mesela tezkireler her akşam, sabahları uyanmak için kurduğumuz çalar saatlerin tarihi hakkında bilgi alacağımız bir vesika değeri de taşıyabilir mi? Hemen her yazımızda vurgulamaya çalıştığımız bakış açımızı burada tekrarlıyoruz: *Bir şey tanımlanmayan o şey olarak nedir?* Bu yazıda şair tezkirelerinin bir biyografi kaynağı olmasının yanında, aslında kültür ve bilim tarihimiz açısından ne kadar önemli olduğuna da dikkat çekilmeye çalışılacaktır.<sup>2</sup> Bu manada yazımızda şu sorulara genel cevaplar arayacağız: *Çalar saat ne zaman icat edildi, çalar saatin icadıyla ilgili mevcut bilgiler ne kadar doğru, Gelibolulu Âli'nin verdiği bilgiler çalar saatin icadına ve kullanımına dair bilgilere nasıl orijinal katkılar sağlıyor?*

Gelibolu Âli'nin *Künhü'l-Ahbar* adlı eserinden derlenerek oluşturulan tezkire kısmını okurken orada Hüsrev adlı bir şairin biyografisindeki bir latife çok dikkatimi çekmişti. Âli, Hüsrev'in kim olduğunu kısaca tanıttıktan sonra onun hazırcevap bir kişi olduğunu da ilave ediyor ve bu yönünü vurgulayan bir anekdot anlatıyor. Buna göre Hüsrev, ünlü bir kişinin konağında verdiği ziyafete katılmıştır. Ziyafet esnasında misafirlerden birisi gözüne kestirdiği çok değerli bir saati çalar ve cebine atar. Biraz sonra ev sahibi saatin yerinde olmadığı görür, çalındığını anlar ama hiç telaşlanmaz. Çünkü henüz dışarı çıkan olmamıştır. Nasıl olsa biraz sonra saati kimin çaldığı belli olacaktır? Nasıl mı? Çünkü çalınan bir çalar saattir ve saat başı çalmaktadır. Hakikaten de biraz sonra aynen böyle olur ve çalar saat onu çalan

1 A. Ragıp Akyavaş, *Çalar Saat I*, TDV Yay., Ankara 2010, s. XII.

2 Bu yazı divan şairi ve saat ilişkisine dair bir başlangıçtır. Bu konuda yazmaya devam edeceğiz.

adamın kürkünü içinde çalmaya başlar ve böylece hırsızın kim olduğu belli olur! “Eeee, bunda ne var?” mı diyorsunuz?

### Çalar Saatin Kısa Tarihi

Âli'den bu metni okuyunca beni bir hayret aldı. 16. yüzyılda, İstanbul'da, bir konakta her saat başı çalan bir çalar saat var ve bu saat bir kişinin cebine girecek kadar küçük! Çalar saatin icadı bu kadar eski miydi?

O anda aklıma, evimize alınan ilk çalar saat geldi. 1972 yılı, bir köyde yaşıyoruz. Babam bir akşam şehirden elinde bir paketle geldi. Büyük bir heyecanla açmıştık. İçinde tepesinde iki tane çelik kubbesi, bu iki kubbe arasında da bir çelik tokmağı olan bir saat çıkmıştı. İlk defa böyle bir şey görüyorduk. Babam bunun bir çalar saat olduğunu ve kurunca çaldığını söylemişti. Ve hemen ilk uygulamayı da yapmış, saati kurmuş ve bir iki dakika sonra saat büyük bir zırlıtyla çalmaya başlamıştı. Nasıl bir şaşkınlık içinde olduğumuz tahmin edilebilir. Saatin alt kısmında sanki yem yiyormuş gibi kafasını aşağı yukarı hareket ettiren bir horoz resmi olduğu için *horozlu saat* dediğimiz bu saat o günkü insanlar için büyük bir icattı. Zira sabah uyuyup kalma derdi artık bitmişti ve isteyen herkes dilediği saatte uyanabilirdi. Bildiğim kadarıyla bu kadar küçük, her yere taşınabilen ve basitçe herkesin kurabileceği bir çalar saat ilk defa evlere giriyordu.

Âli'yi okuyunca çalar saatin ne zaman icat edildiğini bir araştırıyım dedim. Ne yalan söyleyeyim, kafam daha da karıştı. Kaynaklarda birbirini tutmayan bir bilgi yığını var. Herkes kendi çalar saatinin icadının tarihini anlatıyor galiba. Dikkati çeken başka bir hususa bu icatlar tarihinde bizim hiç esamimizin okunmamasıydı. İşte çalar saatin icadıyla ilgili *karmaşık* bilgiler:

*“Almanya’da Würzburg kentinde, 1350-1380 yılları arasında yapılan ilk çalar saat duvara asılabilecek şekilde planlanmıştı. Bu saat, halen Würzburg’daki Mainfränkisches Müzesinde muhafaza edilmektedir. Orta Çağ’da çalar saatler, özellikle manastırlarda yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Zira buralarda belirli zamanları kaçırmamak gerekiyordu.”<sup>3</sup>*

Bir başka kaynağa göre ise çalar saat ilk defa 1787’de kullanılmıştı. “*Çalar saatlerin yani mekanik saatlerin tarihi*



3 <http://www.bilimsayfasi.com/calar-saatin-icadi.html>, 16.12.2014

oldukça eski olsa da, günümüz mantığındaki ilk çalar saat, 1787'de Levi Hutchins tarafından icat edilmiştir. Hutchins, bu saati her gün 4'ye çalacak şekilde ayarlamıştır. Amacı da şimdiki gibi işe zamanında gitmektir. Ayarlanabilir ilk mekanik çalar saati ise, Fransız Antoine Redier icat etmiş ve patentini almıştır.”<sup>4</sup>

Hayat Ansiklopedisi'ne göre ise ilk çalar saat yanan bir sobanın üzerinde çalışıyordu: “İlk çalar saat yanan bir sobanın üzerine gerilmiş bir ipten ibaretti. Ateş ipe gelince ip yanıyor, ona bağlı madenî bir top, altındaki madenî levhanın üstüne düşerek ses çıkarıyordu.”<sup>5</sup>

“İlk çalar saati 1350 yılında Almanlar yapmıştı” diyen kaynağı okuyunca, Almanlara 807 yılında Harun Reşid tarafından hediye edilen çalar saati hatırladım ve tebessüm etmekten kendimi alamadım:

Halife Harun Reşid'in elçilerinden Abdullah, miladi 807 yılında Aachen'de Kayzer Büyük Karl'a Halifenin bir hediyesini sunar. Bu, o güne değin Avrupalıların görmediği bir saattir. Saatin pirinçten yapıldığını ve hayrete şayan bir şekilde monte edildiğini yazan Kayser'in tarihçisi Einhard, bu olağanüstü cihazı şöyle tanıtıyor:

“Bu su saati, on iki saatin geçişini hesaplıyor ve saat başlarında olmak üzere on iki kürecik düşürüyordu. Her bir kürecik alttaki zile çarpınca, etrafa ses aksediyordu. Açılan kapılardan aşağı düşen kürecikler, bir saatlik zamanın tamamlanması ile dışarı fırlıyordu. Bu sıçrayışların sonunda on iki kapı da teker teker kapantıyordu. Bu saatin, şimdi anlatılması uzun sürecek, görülmeye değer dikkate şayan tarafları vardı.”<sup>6</sup>



Harut Reşit zamanında makineli çalar saat yapıldığı bir diğer kaynakta da belirtilmiş. Bu kaynağa göre Türklerin saat tarihi henüz ele alınmamıştır. Yazar 30 yıl boyunca saatleri araştırdığını ve Türklerde ilk saatin Selçuklular Devri'nden kalma, Manisa'da yalnız saat başları çalan, minesiz, çelikten mamul, üzerinde Alaaddin yazılı bir saat olduğunu söylemektedir.<sup>7</sup>

Saatin icadında ve tarihsel gelişiminde Müslümanların oynadığı tarihî rolün unutulduğu veya unutturulduğu apaçık belli. Peki, bizim tarihimizdeki sa-

4 <http://www.birgaripmatematikci.com/egitim/bilgi-bankasi/buluslar-ve-mucitler/1516-calar-saati-ilk-kim-buldu-calar-saatin-tarihi.html>

5 *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1981, 5. cilt, s. 2775.

6 Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, (Çev: Servet Zengin), Bedir Yay., İstanbul 1975, s. 114.

7 Nurettin Rüştü Büngül *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Tercüman 1001 Temel Eser, (t.siz), 2. cilt, s. 45.

açılıkla ilgili neler söyleyebiliriz? Bir kaynağa göre Osmanlılar İngiliz ve Fransız saatlerini örnek alarak saatçiliğe başlamıştı:

“Osmanlı Dönemi’ne gelince: Belgelerden öğrenildiğine göre İngiliz ve Fransız saat teknikleri kullanılarak 17. asrın başlarında İstanbul’da saat üretimi gerçekleştirilmişti. O dönemde saat yapımında Abdurrahman ve Galatalı Şahin Usta bilinmekteydi. 19. yüzyıl Türk saatçiliği için aşama yapılan bir dönem olmuştu. Mevlevi tekkelerinde yaşayan Ahmet Eflaki Dede gibi ustalar tarafından yapılan saatler mekanik incelikleri yanında estetik güzellikleriyle de ün kazanmışlardı.”<sup>8</sup>

Bu bilgiler ne kadar gerçeği yansıtıyor?

### Osmanlıda Saat

Osmanlılarda saatle ilgili yabancı elçi ve seyyahların yazdıklarına bir bakayım dedim. Onların notları başka bir âlem! 1616-1618 yılları arasında İstanbul’da bulunan Alman elçisi şöyle yazıyor: “Türklerin ibadet evlerinde çanlar ve açık meydanlarda saatler bulunmadığından, zamanı göstermeye yarayan ve suyla işleyen ‘Clepsydris’ denen aletlere benzer gereçler kullanırlar. Bizim bu ülkeye getirdiğimiz küçük saatler bu yüzden çok işlerine yarar ve önemli konumlardaki beylere yüksek fiyatlarla satılırlar.”<sup>9</sup> Bu elçinin bahsettiği o küçük saatlere kitabının ilerleyen sayfelerinde rastlıyoruz. Elçi, Osmanlı devlet adamlarına getirdikleri hediyeleri bir bir sayarken, bu hediyeler içindeki saatler özellikle dikkat çekiyor: Mesela padişaha 2 adet altın kaplama çalgılı saat (fiatı 1850 filori imiş ki diğerlerine bakınca ne kadar pahalı olduğunu anlıyorsunuz. Mesela gümüş süslemeli bir yazı masasının fiyatı 740 filori imiş.), Valide Sultan’a 2 altın kaplama saat, Budin’de Ali Paşa’ya 2 adet saat, Kızlarağası’na büyük boy altın kaplama saat, İskender Paşa’ya iki büyük ve iki küçük saat...<sup>10</sup>

18. yüzyıl İstanbul’unu anlatan İsveç büyükelçiliği görevlisi D’Ohsson, saatçilik, ayna, cam eşya, kâğıt ve kakmacılıkta Türklerin henüz pek ilerlemediğini yazıyorsa da<sup>11</sup> sair kaynaklar hiç de öyle söylemiyor.

Elimizde Millî Saraylar Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan ve Şule Gürbüz tarafından hazırlanan çok değerli bir *Saat Kitabı* var.<sup>12</sup> Bu kitapta Türklerde saatin tarihi ve Topkapı’daki olağanüstü saatler hakkında çok kıymetli bilgiler harika fotoğraflar eşliğinde verilmiş. Bu eserden Osmanlıda saatlerle ilgili olarak verilen bilgilere bakıyorum.

8 <http://www.msxlabs.org/forum/muhendislik-bilimleri/27024-onemli-icatlar-saat-ve-tarihcesi.html>

9 Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda-Elçilik Günlüğü*, (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 48.

10 Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda-Elçilik Günlüğü*, (Çev: Türkis Noyan), s. 135-137.

11 M.de M. D’Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, (Çev: Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 143.

12 *Saat Kitabı*, (Haz: Şule Gürbüz), TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2011.

Buna göre Osmanlıda “*pazarına saat imal edecek, bu işi oğluna, torununa aktaracak kadar oturmuş müesseseler, burada markalaşmış saatçiler var.*” (s. 36). Bir başka bilgi ise, bu dönemde saat parçaların Almanya’da getirilip İstanbul’da monte edildiği ve bunlara da **Galatakâri** dendiği şeklinde. Şule Gürbüz’ün verdiği bilgiye göre atalarımızdan bugüne kalan en eski Türk saati 1650 yılında Saatçi Şahin tarafından yapılan ve bugün Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan harikulade saat. (s. 39). Daha sonraki dönemlerde ise Türk saatçiliği parmak ısırtacak bir inceleğe kavuşmuştur: “17. yüzyıl Türk saatleri de çok işçilikli, çok incelikli, dünyaya bunu yapmaya gelmiş dedirtecek kadar ustasının her şeyini verdiği eserler. Mustafa Aksarayî’nin saati, Şeyh Dede’nin saati, Bulugat’ın saati, hep, her parçası aynı ustanın elinde yapılmış, müthiş bir emek ürünü, hayal ve korku dolu, çok içe dönük saatlerdir.”<sup>13</sup>

Peki, Osmanlı’da çalar saatin durumu ne idi? Bu konuda maalesef kaynaklarda doyurucu bilgilerle rastlayamıyoruz. *Saat Kitabı*’nda verilen bilgilere göre Osmanlılarda İngiliz işi çalar saatler kullanılıyordu ama bunlar son derece gürültüyle çalışan, ağır ve duvarlara asılan saatlerdi: “18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere’de çok üretilen ve Osmanlı pazarına da çok miktarda gönderilip âşinâ olunan İngilizlerin ‘lantern clock’ dedikleri bir saat tipi vardır. Bu saatler ağırlıkla çalışır, saat başlarında çalarlar; genelde günlük kurmalı olup, kısa armudî sarkaçlıdır. İngiltere’de bu tip saatler, bizim kavukluk dediğimiz bir sehpaye yerleştirilerek duvara asılır... Makineleri pirinçten, sağlam yapılıdır ve çok doğru gider ama balta maşasından ötürü çok gürültülü çalışır.”<sup>14</sup> O devir saatlerinin, özellikle de muvakkithanede kullanılanlarının ne kadar gürültülü çalıştığına bir başka eserde de değinilmiş: “... hele saat başlarında öyle bir vuruşları vardı ki, Paris’teki meşhur Notre-Dame kilisesinin kampanası halt etmiş onun yanında!”<sup>15</sup>

Şule Gürbüz’ün kitabında da Gelibolulu Âlî’nin tasvir ettiği cinste bir saatin 16. yüzyılda İstanbul’da kullanıldığından bahsedilmiyor. Bir başka kaynak ise taşınabilir saatlerin 17. yüzyıldan evvel yaygın olmadığını yazmış.<sup>16</sup>

### Gelibolulu Âlî’nin Saati

Gelelim Âlî’nin bahsini ettiği saate.

Gelibolulu Âlî, Hüsrev adlı şairle ilgili çeşitli bilgiler verdikten sonra Hüsrev’in bedîhe-gû (hazırcevap, esprili) bir kişi olduğunu söylüyor ve şu kıssayı naklediyor:

“*Mezbur bedîhe-gûlukda dahi kudretle meşhûrdur. Ekâbirden biri eşrâf-ı Etrâkdan niçeleri ziyâfet idüp ve kendisi dahi anlardan peydâ olmağla olanca tuhfelerin tertîb-i zîb ü zînet itdükde Türkün biri yalduzlu sâ’atlerin birini görür. Zer-*

13 *Saat Kitabı*, (Haz: Şule Gürbüz), s. 48.

14 *Saat Kitabı*, (Haz: Şule Gürbüz), s. 70.

15 A. Ragıp Akyavaş, “Saat”, *Âsîâne: Evvel Zaman İçinde İstanbul II*, TDV. Yay., Ankara 2000, s. 71.

16 Fügen Tabak, *Güneş Saatleri*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 2010, s. 68.

*endûd bir hokka kıyâs idiüp postun içine güm kılır. Sâhib-i meclis çalar saatin yerinde bulmaz. Bu meclisden kimse gitmemişdür lâbüd bulunur ola diyu âzurde olmaz. Vaktâ ki bir sâ'at tamâm olur. Türkün cebindeki sâ'at velvele itmeye başlar. Mezbur Hüsrev o meclisde hâzır olmağın bedîhe bu kıt'ayı namzla edâ kılır:*

*Bir sadâ çıkdı içinden kürkün*

*Bire ne şu didi biri türkün*

*Bildiler anı ki sâ'at çaldı*

*Sâ'atı geldiği sâ'at çaldı"<sup>17</sup>*

Bu metinden ne anlaşılıyor? Şu: Türklerin ileri gelenlerinden birisi, yine kendisi gibi Türklerin eşrafından bazılarına ziyafet verir. Bu davet esnasında misafirlerden birisi odadaki yaldızlı saatleri görmüş ve herhâlde çok hoşuna gitmiş olmalı ki bunlardan birisini çalıp cebine koyar. Metinden anlaşıldığı kadarıyla hırsız çaldığı şeyin bir saat olduğunu bilmemektedir. Onu altın kaplamalı bir hokka zannetmiştir. Biraz sonra ev sahibi saatlerden birinin yerinde olmadığı görür ve haliyle çalındığını anlar ama çalınan şeyin bir çalar saat olduğunu, saat başı çalacağını bildiğinden ve henüz kimse de evden ayrılamadığından “nasıl olsa biraz sonra kimin aşırıldığı anlaşılır” diye hiç endişe etmez. Biraz sonra hakikaten saatin çalacağı vakit gelir ve başlar çalmaya, hem de hırsızın kürkünün içinde! İşte bu ana şahit olan şair Hüsrev hazırcıvahlılığını konuşur ve o anda irticalen söylediği dörtlükle hadiseyi ölüm-süzleştirir.

1500’lerde, İstanbul’da, cebe sığacak bir hokka kadar küçük, saat başı çalan bir çalar saat kimin icadı veya ürünüdür? Âlî’deki malumat orada dururken çalar saatin icadıyla ilgili “günümüz mantığındaki ilk çalar saat, 1787’de icat edilmişti” ve benzeri bilgiler geçerliliğini ne kadar koruyacaktır? Bizler Âlî’nin bahsettiği bu saatin nasıl bir saat ve kimin mamulü olduğunu acaba hangi kaynaklara bakarak öğreneceğiz? Mehmet Kaplan’ın şu cümlesini derinden idrake yazıldığı günden çok daha fazla muhtacız: “*Ben şuna kaniim ki, biz, dünya milletlerinin kültür aynalarında kendi hayalimizi görmeden, aktüel meselelerimizi dahi sürekli olarak halledemeyiz.*”<sup>18</sup>

Şu sıralar Victor I. Stoichita tarafından yazılmış olan *Gölgenin Kısa Tarihi* adlı bir eser okumaktayım. Mübarekler nesnelere ve şeylerin tarihini yazmayı bitirmişler de sıra onların gölgelerinin tarihini yazmaya gelmiş ve onu da yazmışlar! Merak ediyorum, bizler ne zaman kültürümüzde *şeylerin tarihini* (bu arada mesela saatin tarihini) yazacağız ve onları kaleme alırken acaba *Tezkire*lere de bakacak mıyız?

17 Gelibolulu Âlî, *Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısım*, (Haz: Mustafa İsen), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1994, s. 304.

18 Mehmet Kaplan, “*Cahiz'i Okurken*”, *Türk Kültürü* dergisi, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara Ocak 1968, S.: 63, s. 3.